

FIZIKA

11

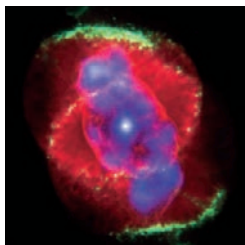
REZGÉSEK ÉS HULLÁMOK
MODERN FIZIKA

f

A TERMÉSZETRŐL TIZENÉVESEKNEK

A TERMÉSZETRŐL TIZENÉVESEKNEK

FIZIKA

Rezgések és hullámok
Modern fizika **11**

17., VÁLTOZATLAN KIADÁS

MOZAIK KIADÓ – SZEGED, 2019

I. fejezet
**MECHANIKAI REZGÉSEK
ÉS HULLÁMOK**

II. fejezet
**ELEKTROMÁGNESES HULLÁMOK,
HULLÁMOPTIKA**

III. fejezet
MODERN FIZIKA

IV. fejezet
**MAGFIZIKA,
CSILLAGÁSZAT**

Tartalom

MECHANIKAI REZGÉSEK ÉS HULLÁMOK

Emlékeztető	10
1. Rezgőmozgás	14
1.1. A rezgőmozgás fogalma. A rezgőmozgást jellemző mennyiségek	14
1.2. A harmonikus rezgőmozgás dinamikai feltétele. A rezgésidő. Az energiaviszonyok	21
1.3. A fonálinga	24
1.4. A rezgést befolyásoló külső hatások és következményeik	28
2. Mechanikai hullámok	31
2.1. A hullám fogalma	31
2.2. Hullámok viselkedése új közeg határán	36
2.3. Hullámok találkozása. Interferencia	40
2.4. A hanghullámok és jellemzőik	45
Összefoglalás	53

ELEKTROMÁGNESES HULLÁMOK. OPTIKA

1. Elektromágneses hullámok	56
1.1. Elektromágneses rezgések előállítására	56
1.2. Elektromágneses hullámok keletkezése és tulajdonságai	60
2. Optika	67
2.1. Fényhullámok terjedése vákuumban és anyagi közegekben	67
2.2. Egyszerű optikai eszközök: tükörök és lencsék (Emlékeztető)	73
2.3. Optikai eszközök leképezési törvénye	77
2.4. Összetett optikai rendszerek (Kiegészítő anyag)	80
2.5. Fényhullámok interferenciája, elhajlása	84
2.6. A fény mint transzverzális hullám	88
2.7. Színfelbontás, színeképek	90
Összefoglalás	95

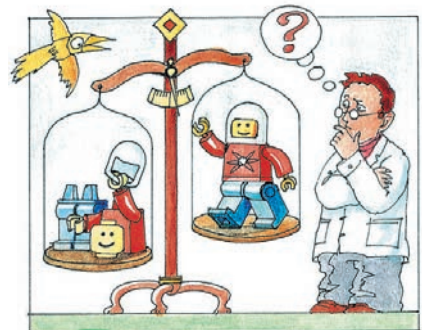
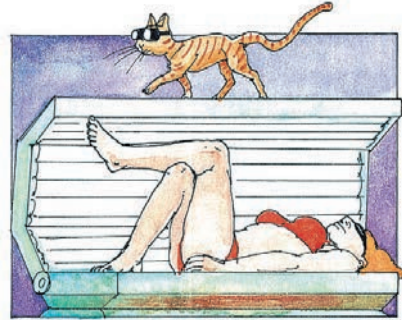
Tartalom

MODERN FIZIKA

1. A modern fizika születése	98
1.1. Bevezetés	98
1.2. A fényelektromos jelenség	102
1.3. A foton részecske tulajdonságai	106
1.4. Az elektron hullámtermészete	109
2. Az atommodellek	114
2.1. Emlékeztető	114
2.2. Klasszikus atommodellek	116
2.3. Az atomok vonalás színepe. Bohr atommodellje	120
2.4. Az atomok hullámmodellje	123
Összefoglalás	127

MAGFIZIKA. CSILLAGÁSZAT

1. Az atommag szerkezete	130
1.1. Az atommag fizikai jellemzői	130
1.2. Nukleáris kölcsönhatás, kötési energia	132
2. A radioaktivitás	136
2.1. A természetes radioaktív sugárzások	136
2.2. A radioaktív bomlás törvénye	140
2.3. Sugárzást mérő eszközök. A radioaktív sugárzások biológiai hatása (Kiegészítő anyag)	144
2.4. A radioaktív sugárzások gyakorlati alkalmazásai (Kiegészítő anyag)	148
3. A maghasadás és a magfúzió	151
3.1. Az uránatommagok hasadása	151
3.2. Villamos energia termelése atomerőművekben. Az erőművek biztonsága és környezeti hatásaik (Kiegészítő anyag)	155
3.3. A könnyű atommagok fúziója	160
4. Csillagászat	163
4.1. Csillagok születése és fejlődése	163
4.2. A világegyetem szerkezete és fejlődése	166
4.3. A világűr kutatása, távlatok	168
Összefoglalás	172
MEGOLDÁSOK	175

A TANKÖNYV HASZNÁLATÁT SEGÍTŐ JELZÉSEK

Sárga mezőbe a legfontosabb szabályokat, törvényeket, illetve a mennyiségi fogalmak meghatározását és kiszámítási módját tettük.

Vastag betűkkel a fontos megállapításokat és az új fogalmak nevét írtuk.

Bal oldali piros sávval hívjuk fel a figyelmet a kisebb betűkkel írt kísérletekre, amelyek megismerése és megértése nélkül nem lehet feldolgozni a tananyagot.

Az egyes fejezeteket elmélyítő, kisebb terjedelmű kiegészítő anyagot a bal oldali szürke sávról és a kisebb méretű betűkről ismerhetjük fel.

Az oldalszámmal és az adott oldali sorszám-mal (pl. 10.1.) ellátott ábrák a szövegben leírtak könnyebb és jobb megértését segítik elő. Ezért célszerű együtt kezelni a szöveget és a hozzá tartozó ábrákat.

A *Fizikátörténeti áttekintésben* az idegen nevek kiejtése is megtalálható.

M A *Megjegyzések* olyan gondolatok, amelyek nem tartoznak közvetlenül a tananyag logikai rendjébe, de fontos kiegészítői, értelmezői, elmélyítői annak.

G A *Gondolkodtató kérdések* valójában számolás nélkül megoldható feladatok.

F A *Feladatok* megoldásával elmélyíthetjük, jobban megérthetjük és alkalmazhatjuk az elméleti tananyagot.

O Az *Olvasmányok* a természet, a technika, valamint a fizikátörténet érdekességeivel foglalkoznak. Betekintést adnak néhány természetkutató szellemi óriás életébe és munkásságába.

*„Soha ne úgy gondold tanulmányaidra,
mint kötelességre,
hanem mint irigylésre méltó lehetőségre,
megismerni a szépség felszabadító erejét
a szellem birodalmában saját kedvedre
és a közösség hasznára,
amelyhez későbbi munkád tartozik.”*

Albert Einstein

Kedves diákok!

Tankönyvünk a fizika tudományának legújabb és egyben legizgalmasabb fejezeteivel foglalkozik.

A „kézzelfogható” mechanikai rezgések és hullámok jelenségeiből kiindulva eljutunk a rejtélyes, szemmel nem látható elektromágneses hullámok világába, ahol a hullámok hordozó közeg nélkül szállítanak óriási mennyiségű információt egyik kontinensről a másikra.

Megtudhatjuk, hogy miként született meg a modern fizika, hogyan fejlődött ki az atom- és magfizika, melyek a szó szoros értelmében is megrengették a XX. század szellemi és anyagi világát.

Tanulmányaink során rádöbbenhetünk mindennapi szemléletünk korlátaira, amikor a makro- és mikrovilág furcsa, de igaz törvényszerűségeit próbáljuk magunknak elképzelni.

A tankönyv utolsó fejezete az atommagok és a csillagok világába vezet bennünket. Feltárul előttünk az atomenergia rejtélye, és megérthetjük, miként szolgálhatják az emberiség energiaellátását az atomerőművek.

Végezetül áttekintjük világegyetemünk szerveződének szintjeit, megismerkedünk a csillagok kozmikus születésével és halálával, univerzumunk keletkezésével, lehetséges jövőjével.

Mindezen izgalmas kérdések jobb megértését szolgálják a tankönyv újszerű ábrái, fotói, tréfás rajzai, a kiegészítő olvasmányok és a segítő megjegyzések.

Mint a tankönyvek általában, a Fizika 11. sem nyújthat teljességet. Feldolgozásához – a tanári magyarázaton kívül – a tudományos folyóiratokból, könyvekből és az internetről gyűjthetünk további információt.

A(z) (mindennapokban is) alkalmazható tudás elsajátításához türelmes, kitarító munkát, és igazi szellemi sikerélményt kívánunk

a tankönyv Szerzői.

I. fejezet

MECHANIKAI
REZGÉSEK
ÉS HULLÁMOK

1.2. A harmonikus rezgőmozgás dinamikai feltétele.

A rezgésidő. Az energiaviszonyok

a) A harmonikus rezgőmozgás dinamikai feltétele felírható a $\Sigma \vec{F}_i = \vec{F}_e = m \cdot \vec{a}$ alapján. Alkalmazzuk ezt a harmonikus rezgőmozgásra, és vegyük figyelembe, hogy $\vec{a} = -\omega^2 \cdot \vec{y}$:

$$\vec{F}_e = -m \cdot \omega^2 \cdot \vec{y}.$$

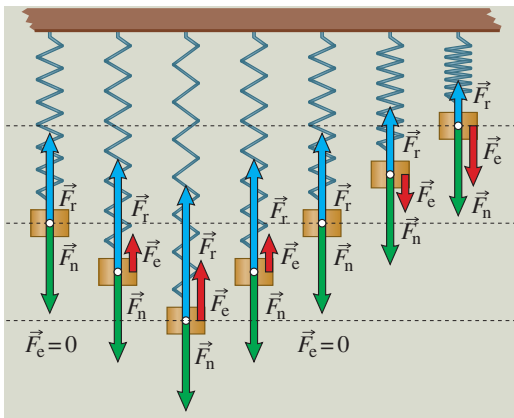
Mivel a harmonikus rezgőmozgásnál m , valamint ω állandó, a testre ható erők eredőjének nagysága egyenesen arányos a kitéréssel és iránya ellentétes azzal.

Ha a testre ható erők eredőjének nagysága egyenesen arányos a kitéréssel és iránya ellentétes azzal, akkor a test harmonikus rezgőmozgást végez.

Ez a harmonikus rezgőmozgás létrejöttének **dinamikai feltétele**.

Ez a képletből levont megállapítás belátható a következő gondolatsorral is. (21.1. ábra)

Mint tudjuk, egyensúlyi helyzetben a testet érő erők eredője nulla ($F_e = 0$). Így a rugón függő testet érő nehézségi erő ($F_n = m \cdot g$) és rugalmas erő ($F_r = -D \cdot y$) eredőjének nagysága is nulla. A harmonikus rezgőmozgás közben az egyensúlyi helyzettel eltávolodott testnél a rá ható erők közül csak a rugóerő változik meg. Így az eredő erőt az egyensúlyi rugóerő megváltozásaként is megkaphatjuk.

21.1. Az eredő erő a rugalmas erőnek megfelelően változik, mivel a nehézségi erő változatlan

b) A rezgésidő kiszámításának módját megadó képlethez a következőképpen juthatunk el.

A rugóra erősített és vízszintes pályán harmonikus rezgőmozgást végző testnél a

$$\Sigma \vec{F}_i = \vec{F} = m \cdot \vec{a} \text{ alapján: } -D \cdot x = -m \cdot \omega^2 \cdot x.$$

Ebből felismerhető, hogy:

$$D = m \cdot \omega^2 \Rightarrow \omega = \sqrt{\frac{D}{m}}.$$

Figyelembe véve az $\omega = \frac{2\pi}{T}$ összefüggést,

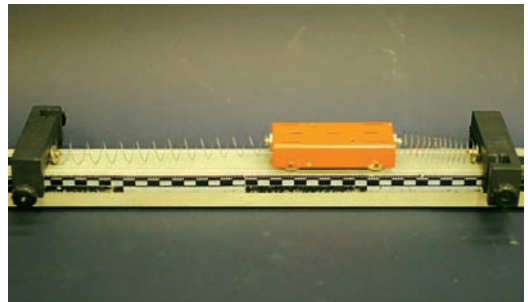
$$\frac{2\pi}{T} = \sqrt{\frac{D}{m}}, \text{ amelyből kifejezhető a rezgésidő:}$$

$$T = 2\pi \cdot \sqrt{\frac{m}{D}} \Rightarrow f = \frac{1}{2\pi} \cdot \sqrt{\frac{D}{m}}.$$

Mint látjuk, a rezgésidő és a frekvencia független a rezgés amplitúdójától, csak a rezgő test tömegétől és a rugóállandótól, tehát csak a rezgő rendszer sajátosságaitól függ.

c) A rezgő rendszer mechanikai energiáját ($E = E_m + E_r + E_h$) legegyszerűbben a vízszintes irányú rezgésnél határozhatjuk meg. Ilyen rezgés közben ugyanis a helyzeti energia nem változik. Ha a helyzeti energia nullszintjét a rezgés síkjába helyezük, akkor $E_h = 0$, tehát az energia-változásoknál csak a rugó rugalmas energiáját és a test mozgási energiáját kell figyelembe venni.

Ahhoz, hogy egy rugóra erősített test harmonikus rezgőmozgást végezzen, a rugót meg kell

21.2. Milyen mechanikai energiája van a vízszintes pályán mozgó kocsinak?

feszíteni, tehát munkát kell rajta végezni. Ennek eredményeként a rugó rugalmas energiája a szélső helyzetben:

$$E_{r_{\max}} = \frac{1}{2} D \cdot A^2,$$

ahol A az amplitúdó, D a rugóállandó.

Ebben a helyzetben a test pillanatnyi sebessége 0, tehát nincs mozgási energiája ($E_m = 0$), így itt a rezgő rendszer mechanikai energiája:

$$E = E_r = \frac{1}{2} D \cdot A^2.$$

A test sebessége, és így mozgási energiája akkor a legnagyobb, amikor a test a nulla kitérésű egyensúlyi helyen fut át. Itt a rugó feszítetlen, tehát a rugalmas energiája nulla ($E_r = 0$). Ilyenkor a rezgő rendszer mechanikai energiája:

$$E = E_m = \frac{1}{2} m \cdot v_{\max}^2.$$

Ha a rezgést fékező hatásoktól (pl. súrlódás, közegellenállás stb.) eltekinthetünk, vízszintes irányú rezgés közben a rugó és a hozzáerősített test zárt rendszernek tekinthető. A zárt rendszerekre igaz az energiamegmaradás törvénye. A test rezgése közben a rugó rugalmas energiája és a test mozgási energiája tehát csak egymás „rovására” változhat. Ezért a **harmonikus rezgőmozgást végző rendszer mechanikai energiája** (ha a rezgés vízszintes irányú) **a rugalmas energia és a mozgási energia összege; ez állandó, és egyenlő a legnagyobb rugalmas, illetve a legnagyobb mozgási energiával.**

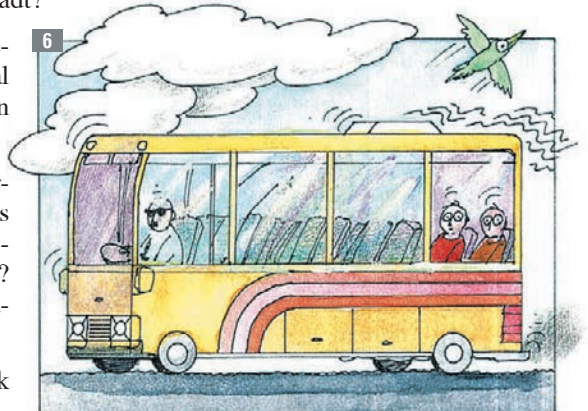
$$E = \frac{1}{2} D \cdot x^2 + \frac{1}{2} m \cdot v^2 = \text{állandó},$$

$$E = \frac{1}{2} D \cdot A^2 = \frac{1}{2} m \cdot v_{\max}^2.$$

GONDOLKODTATÓ KÉRDÉSEK

1. Ábrázoljuk és hasonlítsuk össze a labda pattogása és a rugón rezgő test mozgása közben érvényesülő eredő erő-kitérés függvényét! Erőhatás szempontjából indokoljuk meg, hogy miért nem lehet harmonikus rezgőmozgás a labda pattogása!
2. Miért rezeg kisebb rezgésszámmal ugyanazon a rugón a nagyobb tömegű test? Mit tudunk az ilyen test rezgésidejéről? Ne a képletek alapján érveljünk!
3. Miért rezeg a nagyobb rugóállandójú rugón kisebb rezgésidővel ugyanaz a test? Mit tudunk a rezgésszámról?
4. Keressünk egyszerű, szemléletes magyarázatot arra, hogy a rezgésidő független a rezgés amplitúdójától!
5. A rezgő test tömegét négyszeresére, majd kilencszeresére növeltük. Mit tudunk a rezgésidőről és a rezgésszámról, ha a rugó ugyanaz maradt?
6. Rázós úton legjobban az autóbusz hátsó ülései zötyögnek le-fel. Ez a rezgés kevés utassal szaporán „pattogós”, ha az autóbusz tele van utasokkal, akkor „komótosabb”. Miért?
7. Milyen eszközöket vigyenek magukkal az űrhajósok, hogy a súlytalanság állapotában is megmérhessék a tömegüket? A felvitt eszközökkel hogyan végezhetik el a mérést? Az űrhajón alkalmazott módszer használható-e a Föld felszínén?
8. Mi a különbség a rezgésszám és a rezgések száma között?

9. Egy rugót két egyenlő hosszúságú darabra vágta. Először az egyikre, majd másodszor a két egymás mellé (párhuzamosan) kötött rugódarabra erősítették fel ugyanazt a testet. Hasonlítsuk össze a két különböző rugón rezgő test esetében mérhető rezgésidőket és rezgésszámokat! (Először a rugóállandók (D_1 ; $D_{1,2}$) nagyságát célszerű meghatározni, az eredeti rugó rugóállandójához (D) viszonyítva!)
10. Rajzoljuk le a vízszintes irányú harmonikus rezgőmozgást végző test *rugalmasenergia-kitérés*, majd a *mozgásienergia-kitérés*, végül a rezgő rendszer *mechanikaienergia-kitérés* függvényének görbét! A matematikában szokásos módon jellemezzük a rezgő rendszer rugalmas és mozgási energiáját megadó energia-kitérés függvényeket! Elemezzük a három görbe kapcsolatát! Mekkora kitérésnél lesz egyenlő a rugalmas energia a mozgási energiával?

f FELADATOK

1. Egy rugó 0,1 m-es megnyújtásához 2 N nagyságú erőhatás kell. A felfüggesztett rugó egyik végére egy $m = 0,05$ kg tömegű testet erősítettek. Mennyi ennek a rendszernek a rezgésidője, a rezgésszáma és a körfrekvenciája?
2. Mekkora tömegű test rezeg $T = 7,5$ s rezgésidővel a $D = 50 \frac{\text{N}}{\text{m}}$ rugóállandójú rugón? Lehet-e ez a rezgő test egy olyan űrhajós, aki a súlytalanság állapotában van? Ha igen, legalább hány darab rugó kell az űrhajós rezgőmozgásához?
3. Mekkora a rugóállandója annak a rugónak, amelyen a 20 kg tömegű testnek 0,5 Hz a rezgésszáma? Mekkora a test legnagyobb sebessége, legnagyobb gyorsulása, és mekkora a legnagyobb rugalmas erő, ha a rezgés amplitúdója 8 cm?
4. Egy függőleges helyzetű $150 \frac{\text{N}}{\text{m}}$ rugóállandójú rugón a rugó alsó végére erősített test 0,1 m megnyúlást okozott. A testet függőleges irányban elmozdítva egyensúlyi helyzetéből a rendszer harmonikus rezgőmozgást végez. Mekkora a rendszer rezgésidője?
5. Az $m = 0,5$ kg tömegű test vízszintes irányban 0,5 Hz rezgésszámú és 10 cm amplitúdójú harmonikus rezgőmozgást végez. Mekkora a rezgő rendszer mechanikai energiája?
6. Egy $m = 1,2$ kg tömegű test 10 cm amplitúdóval és 0,5 Hz rezgésszámmal harmonikus rezgőmozgást végez. Mennyi munkával kellett nyugalmi helyzetéből kitéríteni ezt a testet, hogy ilyen rezgés jöjjön létre?
7. Egy csúzli gumiszárait 60 N erővel 20 cm-rel nyújtották meg. Milyen magasra lehet vele függőlegesen fellőni egy 50 g tömegű kavicsot?
8. Az egyik végén rögzített rugó egy kiskocsi pályája felett vízszintesen helyezkedik el. A rugóállandó $200 \frac{\text{N}}{\text{m}}$, a kiskocsi tömege 0,2 kg. A rugó végének $2 \frac{\text{m}}{\text{s}}$ sebességgel ütköző kiskocsi az ütközés pillanatában hozzákapcsolódik a rugóhoz. Milyen mozgást végez a kapcsolódás után a kiskocsi, ha a súrlódástól eltekintünk? Mekkora a kocsi legnagyobb sebessége, és mennyivel nyomja össze a kocsit a rugót?

II. fejezet

ELEKTRO- MÁGNESES HULLÁMOK. OPTIKA

1. Elektromágneses hullámok

1.1. Elektromágneses rezgések előállítása

EMLÉKEZTETŐ

Elektromos töltéssel rendelkező testek a környezetükben **elektromos mezőt** hoznak létre. Az elektromos mezőt **térerősségvektorral** ($\vec{E}$) jellemezzük és elektromos **erővonalakkal** szemléltetjük.

A feltöltött **síkkondenzátor** fémlemezei között homogén elektromos mező alakul ki. Itt a térerősség nagysága és iránya állandó, az erővonalak párhuzamosak és egyenlő sűrűségűek.

Az elektromos mezőnek energiája van, amelyet feltöltött kondenzátornál az

$$E_{\text{elektromos}} = \frac{1}{2} C \cdot U^2$$

összefüggéssel határozhatunk meg. U jelenti a kondenzátor lemezei közötti feszültséget, C pedig a kondenzátor kapacitását.

Mozgó elektromos töltések, árammal átjárt vezető körül **mágneses mező** jön létre, amelyet a **mágneses indukcióvektorral** ($\vec{B}$) jellemezzük és mágneses **indukcióvonalakkal** szemléltetünk.

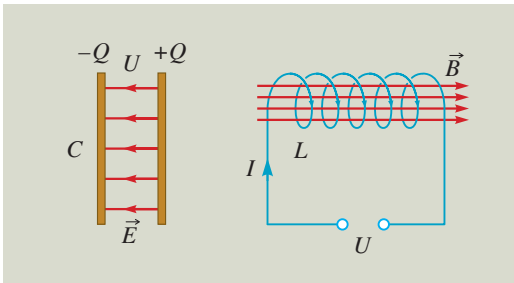
Áramjárta hosszú, egyenes tekercs belsejében homogén mágneses mező alakul ki.

A mágneses mezőnek is van energiája, ennek nagysága egy áramjárta tekercsnél:

$$E_{\text{mágneses}} = \frac{1}{2} L \cdot I^2,$$

ahol I az áramerősséget jelenti, L pedig a tekercs induktivitását.

Ha mágneses mezőben úgy mozgatunk egy vezetőt, hogy az metszi az indukcióvonalakat,

56.1. A homogén elektromos és mágneses mezők. Milyenek az elektromos erővonalak és a mágneses indukcióvonalak a homogén mezők környezetében?

akkor a mágneses mező hatására elmozdulnak a vezető töltései, a vezető végei között feszültség indukálódik. Ez a **mozgási elektromágneses indukció**, amely pl. a lakásokban használatos szinuszos váltakozó feszültség előállításának is alapja.

Elektromos feszültséget **nyugalmi elektromágneses indukcióval** is létrehozhatunk. Ennek lényege, hogy változó mágneses mező körül elektromos mező keletkezik.

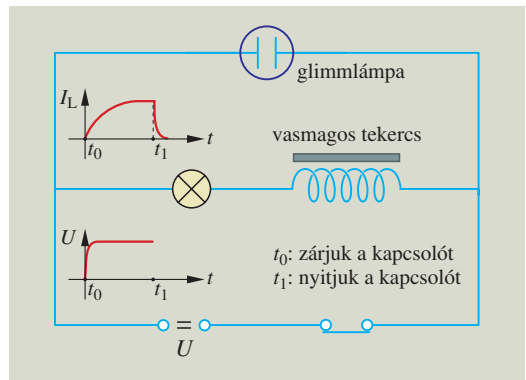
Ha az N menetszámú tekercsben Δt idő alatt a tekercs fluxusa (a tekercsben haladó indukcióvonalak száma) $\Delta\Phi$ -vel váltakozik, akkor a tekercs végpontjai között az indukált feszültség nagysága:

$$U = N \cdot \frac{\Delta\Phi}{\Delta t}.$$

Ez Faraday törvénye.

A mozgási és nyugalmi indukciónál is teljesül **Lenz törvénye**: az indukált feszültség, indukált áram hatása olyan, hogy akadályozza az indukáló folyamatot.

Jól megfigyelhető Lenz törvénye a **be- és kikapcsolási önindukciós jelenségeknél**. Ha egy tekercsre áramforrást kapcsolunk, a tekercsen keletkező önindukciós feszültség késlelteti az áram kialakulását. Az áramforrás kikapcsolásakor létrejövő önindukciós feszültség pedig késlelteti az áram megszűnését. (56.2. ábra)

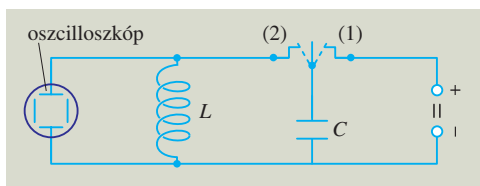

56.2. Be- és kikapcsolási indukció. Miért csak kikapcsoláskor villan fel a glimmlámpa?

ELEKTROMOS REZGŐKÖR

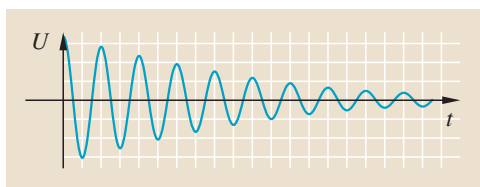
Vizsgáljuk meg, hogy mi történik, ha egy feltöltött kondenzátor lemezeit egy tekercsen keresztül rövidre zárjuk!

Állítsuk össze a következő áramkört!

Zárjuk a váltókapcsolót először az (1) jelű érintkező felé! Ekkor a kondenzátor feltöltődik az áramforrás feszültségére.

Billentsük át a kapcsolót a (2) állásba! Az oszcilloszkóp a feszültség időbeli változásáról a következő képet mutatja:

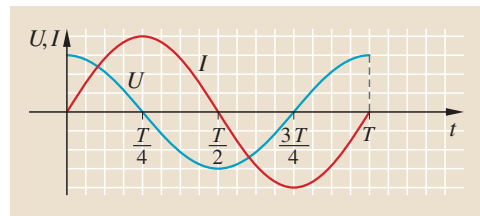

Eszerint a kondenzátor kisülése időben gyengülő váltakozó feszültséget eredményez.

Hogyan magyarázható ez a jelenség?

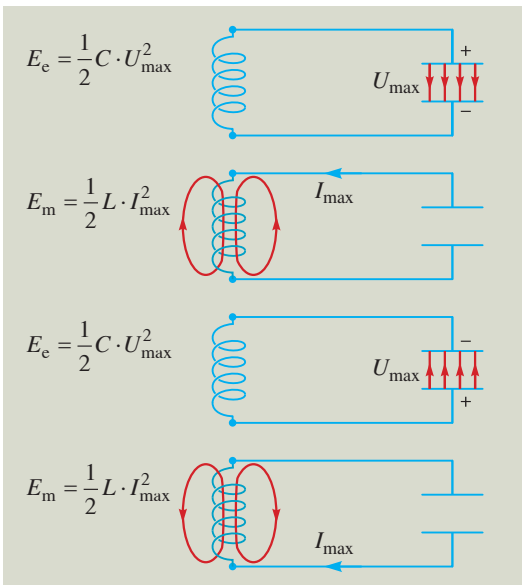
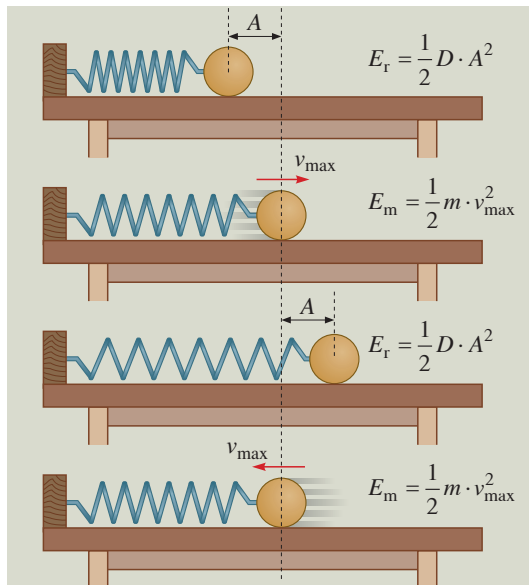
A feltöltött kondenzátort mint áramforrás áramot indít a tekercsen, de az késik a feszültséghez képest (bekapcsolási önindukció). Az áram akkor éri el maximumát, amikor a feszültség már zérusra csökkent. A feszültség megszűnése után az áram megszűnése is késik (kikapcsolási önindukció). A változatlan irányban folyó áram a kondenzátort ellenkező polarításúra tölti fel. Ezután a kondenzátor ismét kisül (ellenkező irányban) és így tovább.

A feszültség és áramerősség grafikonja egy periódusidőre (a csökkenést elhanyagolva):

A grafikonokból megállapítható, hogy amikor csökken a feszültség (és így a kondenzátor elektromos mezőjének energiája), akkor nő az áramerősség (és így a tekercs mágneses mezőjének energiája), és fordítva.

Egy kondenzátorból és tekercsből álló zárt vezetőkörben a feltöltött kondenzátor elektromos mezőjének energiája átalakul a tekercs mágneses mezőjének energiájává, és viszont.

57.1. A mechanikai és az elektromágneses rezgés összehasonlításakor mi felel meg a rugó energiájának, a test egyensúlyi helyzetétől mért kitérésének, mozgási energiájának és sebességének?

A kondenzátorból és tekercsből álló áramkört **elektromos rezgőkörnek***, az ebben folyó váltakozó áramot **elektromágneses rezgésnek*** nevezzük.

A rezgések csillapodását az energiavesztés okozza. Mechanikai rezgéseknél a súrlódás, a közegellenállás, az elektromágneses rezgéseknél az elektromos ellenállás és a mezők szóródása a veszteség oka.

Vizsgáljuk meg, mitől függ a kondenzátorból és tekercsből álló elektromos rezgőkör rezgésének f sajátfrekvenciája, illetve T periódusideje!

Ha a rezgőkör kondenzátorát nagyobb kapacitásra cseréljük vagy növeljük a tekercs inductivitását (például vasmagot tolunk a tekercsbe), az oszcilloszkóp képernyőjén a rezgés grafikonja széthúzódik, azaz megnő a periódusidő.

Kísérlettel igazolható, hogy a **periódusidő**, ill. a **frekvencia** az alábbiak szerint függ a tekercs inductivitásától és a kondenzátor kapacitásától:

$$T = 2\pi \cdot \sqrt{L \cdot C}, \quad f = \frac{1}{2\pi \cdot \sqrt{L \cdot C}}.$$

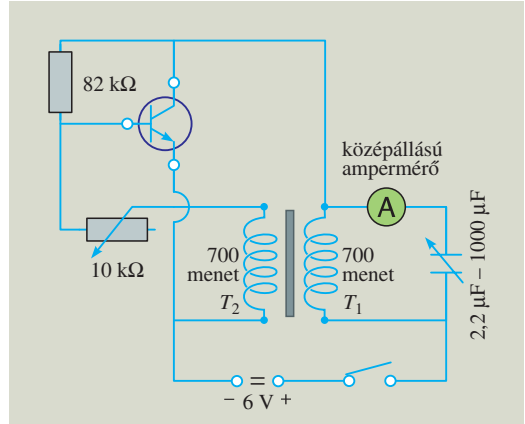
Az elektromos rezgőkör rezgésidőjére vonatkozó összefüggést William Thomson angol fizikus (a kelvin-skála bevezetője) ismerte fel. Az ő tiszteletére nevezték el **Thomson-formulának****.

Az elektromos rezgőkör nagy jelentősége abban rejlik, hogy forgó alkatrészek nélkül tetszőlegesen nagy frekvenciájú szinuszos váltakozó feszültséget, illetve áramot állíthatunk elő. Csupán a kondenzátor kapacitását és a tekercs inductivitását kell megfelelően megválasztani. Az elektromágneses rezgések energiavesztésének pótlásával a rezgések csillapodása is megszüntethető.

A csillapítatlan rezgések egy lehetséges előállításí módját mutatja a kapcsolási rajz. (58.1. ábra)

A T_1 rezgőköri tekercsben folyó áram hatására hasonló módon változó áram indukálódik a T_2 visszacsatoló tekercsben. A tranzisztor ezt az áramot felerősíti, és így megfelelő ütemben pótolja a rezgőkör energiavesztését.

1000 μF kapacitású kondenzátor esetén az egyenáramú középállású ampermérő mutatója is követni tudja a rezgőkörben folyó áram változását. A kondenzátor kapacitásának és a T_1 tekercs inductivitásának csökkentésével a frekvencia növekszik. Hangfrekvenciás rezgések jelzésére az ampermérő helyett fejhallgatót kell alkalmaznunk.

58.1. Csillapítatlan rezgéseket előállító kapcsolás. Honnan pótolja a rezgőkör az energiavesztésedet?

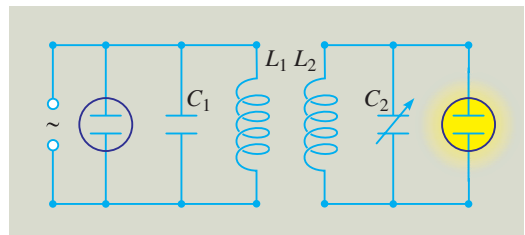
Az elektromos rezgőkör – mint minden rezgőképes rendszer – **kényszerrezgéseket** is végezhet.

Nagyfrekvenciás csillapítatlan rezgéseket előállító rezgőkör tekercse mellé helyezünk el egy tekercset és forgókondenzátort tartalmazó egyszerű rezgőkört! (58.2. ábra) Mindkét rezgőkörbe kapcsoljunk a rezgések kimutatására szolgáló eszközt (pl. egy-egy glimmlámpát)!

A második rezgőkör forgókondenzátorának kapacitását változtatva elérhetjük, hogy ebben a rezgőkörben is állandó rezgések jönnek létre. A kondenzátor kapacitásának növelése során a rezgés erősödik, majd a rezonanciagörbe menetének megfelelően fokozatosan gyengül. A legerősebb rezgést akkor kapjuk, ha a kényszerítő rezgőkör frekvenciája megegyezik a kényszerrezgést végző rezgőkör sajátfrekvenciájával. Ennek feltétele:

$$L_1 \cdot C_1 = L_2 \cdot C_2.$$

A jelenséget elektromágneses rezonanciának** nevezzük.

58.2. Rezgőkörök rezonanciájának előállítása

GONDOLKODTATÓ KÉRDÉSEK

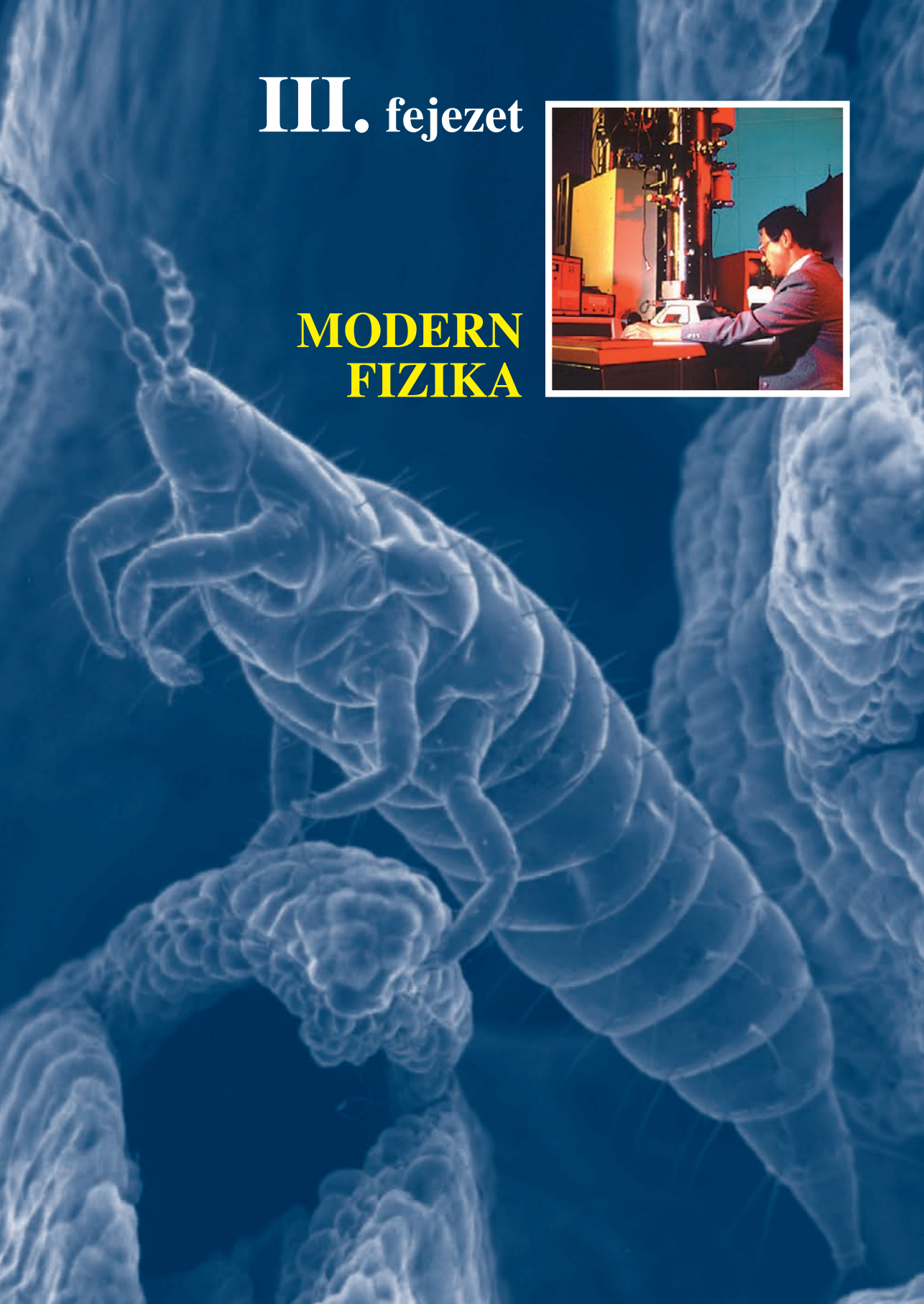
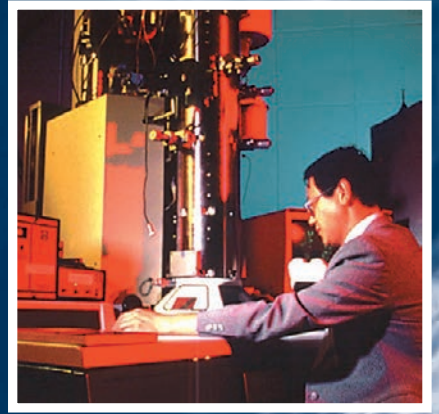
- Hogyan változik egy elektromos rezgőkör sajátfrekvenciája, ha
  - a rezgőköri tekercsbe vasmagot helyezünk?
  - a rezgőköri tekercs menetszámát megduplázzuk?
  - a kondenzátor lemezeinek távolságát kétszeresre növeljük?
  - a kondenzátorra kapcsolt kezdeti feszültséget megnöveljük?
- Az 58.2 ábra rezonanciakísérleténél megfigyelhető, hogy minél jobban világít a második rezgőkörben a glimmlámpa, annál gyengébben világít az elsőben. Adjunk magyarázatot!

FELADATOK

- Egy rezgőkör 0,01 H induktivitású tekercset és 470 nF kapacitású kondenzátort tartalmaz. Mennyi a rezgőkör sajátrezgésének frekvenciája és periódusideje?
- Milyen induktivitású tekercset kell választanunk egy 470 nF-os kondenzátorhoz, ha rezgőkörrel szeretnénk előállítani
  - a hálózati 50 Hz frekvenciájú váltakozó feszültséget?
  - a 440 Hz frekvenciájú normál „A” hangot?
- Egy kapcsolóval zárható rezgőkör 10 nF kapacitású kondenzátorát 12 V feszültségre töltjük. A rezgőköri tekercs induktivitása 0,2 H.
  - Mennyi a kondenzátor legnagyobb energiája?
  - Mennyi a tekercs legnagyobb energiája?
  - Ábrázoljuk egy periódusidőre, a kapcsoló zárásától számítva, a tekercsen lévő feszültséget és az áramerősséget! (A rezgés csillapodását erre az időtartamra elhanyagolhatjuk.)

III. fejezet

**MODERN
FIZIKA**

1.2. A fényelektromos jelenség

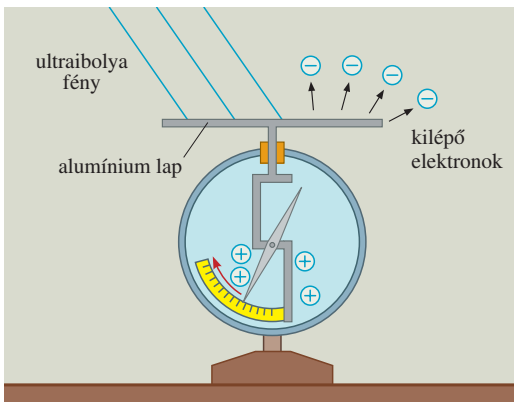
A kvantumhipotézis felvetésével és eredményes alkalmazásával Planck meglepetést okozott a fizikusok körében. Gondolatmenetét kortársai azonban inkább csak matematikai ügyeskedésnek tekintették. Az új gondolkodásmód átütő sikerét az hozta meg, hogy segítségével egy másik XIX. sz. végi probléma, a fotoeffektus ellentmondásaira is magyarázatot lehetett adni.

A fotoeffektus jelenségét a német **Wilhelm Hallwachs** (1859–1922) és tőle függetlenül az orosz **Alexandr Szoletov** (1839–1896) fedezte fel 1888-ban.

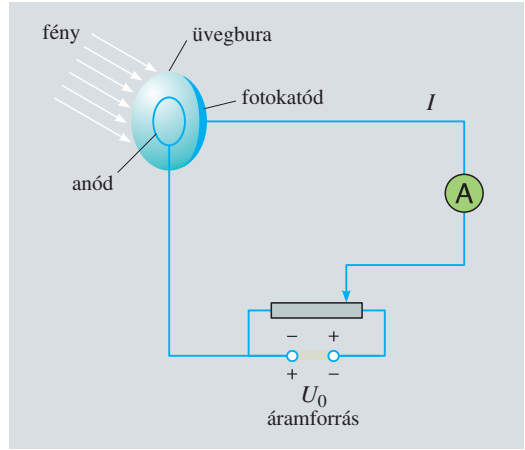
A jelenségről mi is könnyen meggyőződhetünk. (102.1. ábra) Adjunk negatív töltést egy házilag is elkészíthető elektroszkóphoz kapcsolt csiszolt alumíniumlapnak. Ha ezután kvarclámpa fényével világítjuk meg a fémlapot, az elektroszkóp elveszíti a töltését. Ebből arra következtethetünk, hogy a megvilágítás hatására a fémlapból elektronok lépnek ki.

A fémekből izzítással (termikus emisszió), elektronok bombázásával (hidegemisszió) vagy megvilágítással (fotoemiszió) lehet szabad elektronokat kiléptetni. A fény hatására történő elektronkiléptetést **fényelektromos jelenségnek** vagy **fotoeffektusnak*** nevezük.

A fotoeffektus mennyiségi összefüggéseit Philipp Lenard (1862–1947) Pozsonyban született német származású fizikus vizsgálta először. Mérési eredményeit kiértékelve a fény hullámelméletének ellentmondó eredményre jutott.

102.1. Miért lesz UV fény hatására pozitív töltése a mutatóknak?

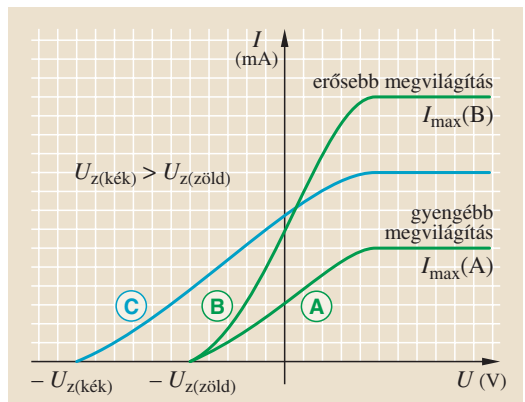

102.2. A fotocella kapcsolási rajza. Az áramforrás milyen polaritásánál van biztosan fotoáram, ha megvilágítjuk a fotocellát?

A fényelektromos jelenség mennyiségi vizsgálatára fotocellával végezhetünk kísérleteket.

Állítsuk össze a 102.2. ábrán látható kapcsolást. A fotocellára eső feszültséget egy feszültségosztóval változtathatjuk, és az áramforrás polaritását is megfordíthatjuk.

A fotocella katódját színszűrő alkalmazásával egyszínű (pl. zöld), vagyis adott frekvenciájú fényrel világítjuk meg! A fotocellára kapcsolt különböző feszültségértékeknél mérjük az áramkörben folyó fotoáram I erősségét. Adott erősségű megvilágításnál vegyük fel az $I - U$ áramerősség–feszültség grafikont! A 102.3. ábra (A) grafikonját kapjuk.

102.3. A fotocella áramerősség–feszültség grafikonjai

A pozitív gyorsító feszültség növelésével az áramerősség egy maximális ($I_{\max}$) értéket vesz fel. Ekkor a fotokatódból kilépő valamennyi elektron igen rövid idő alatt eljut az anódra, ezért nem növelhető tovább az áramerősség. Ellentétes polaritásnál a feszültség növelésével viszont egyre kisebb lesz az áramerősség, egyre kevesebb elektron képes legyőzni a növekvő elektromos mező fékező hatását. Végül egy U_z feszültségértéknél az áram megszűnik. Ezt az U_z értéket zárófeszültségnek nevezzük, mivel ekkor a fékező elektromos mező lezárja az elektronok anódra való áramlását.

Ismételjük meg a mérést változatlan színsűrűséggel, de erősebb megvilágítás mellett! A (B) grafikon szerint a maximális áramerősség nagyobb lesz, de a zárófeszültség értéke nem változik.

Ezután alkalmazzunk egy másik (pl. kék) színsűrűt. Ekkor a (C) grafikon adódik: a nagyobb frekvenciájú kék fénynél nagyobb lesz az U_z zárófeszültség értéke is. A zárófeszültség nagysága tehát függ a megvilágító fény frekvenciájától, de független annak erősségétől.

A zárófeszültség értékéből meghatározhatjuk a katódból kilépő elektronok maximális mozgási energiáját. A fékező elektromos mező (más néven ellen-ter) munkájára alkalmazzuk a munkatételt:

$$U_z \cdot e = \frac{1}{2} m_e \cdot v_{\max}^2,$$

ahol e az elektron töltésének nagysága, m_e pedig az elektron tömege.

A kísérletek alapján kapott grafikonok kiértékeléséből a fotoeffektusra az alábbi mennyiségi összefüggéseket állapíthatjuk meg:

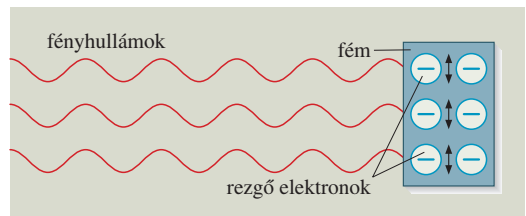
- A fotocella áramkörében mért fotoáram I áramerősségének maximális értéke annál nagyobb, minél nagyobb a megvilágító fény erőssége. Vagyis **erősebb megvilágításnál több elektron lép ki a fotokatódból.**
- A zárófeszültség csak a megvilágító fény frekvenciájától függ. Nagyobb f frekvenciájú fénynél nagyobb lesz a fotoáram U_z zárófeszültsége is. A feszültségérték – állandó frekvencia mellett – független a megvilágítás erősségétől. Tehát **a kilépő elektronok maximális mozgási energiáját csak a fény frekvenciája befolyásolja. Nagyobb frekvenciájú fény nagyobb mozgási energiával léptet ki elektronokat a katódból.**

Kísérletekkel igazolhatók még az alábbi tulajdonságok:

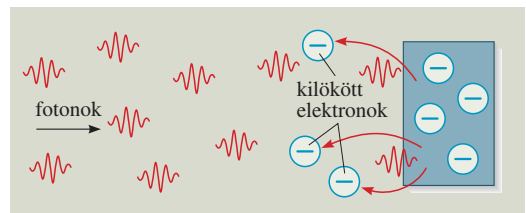
- **A fotoeffektus nem jön létre, ha a fény frekvenciája kisebb egy – a fotokatód anyagára jellemző – határfrekvenciánál: $f < f_h$.**
- **A fényelektromos hatás mindig pillanatszerűen következik be.** Nincs szükség várakozási időre ahhoz, hogy az elektronok a fényből összegyűjtsék a kilépéshez szükséges energiát. Erre utal, hogy a fotocellák árama a megvilágítást követően azonnal megjelenik.

A tapasztalt mennyiségi összefüggések ellentmondanak a hullámmodellnek.

- Nagyobb fényerősség a hullámmodell szerint nagyobb rezgési amplitúdót jelent, amelyhez nagyobb rezgési energia is tartozik. Így a hullámmodell alapján azt várnánk, hogy az erősebb fény nagyobb sebességgel „téli ki” az elektronokat a fémből. A kísérletek viszont nem ezt mutatták.
- Ugyancsak nem magyarázható a hullámmoddellel, hogy miért létezik egy határfrekvencia, amelynél kisebb frekvenciájú fényenél még erős megvilágítás esetén sem lépnek ki elektronok a fémből.
- A számítások szerint az elektromágneses mezőben rezgő elektronoknak, mint kis atomi antennáknak, akár napokig kellene „gyűjtögetni” az energiát ahhoz, hogy a fémből ki tudjanak lépni. Az elektronok kilépése viszont – még gyenge megvilágítás esetén is – azonnal (a mérések szerint kevesebb mint 1 ns alatt) megindul.

103.1. A fotoeffektus értelmezése a hullámmodell alapján

103.2. A fotoeffektus értelmezése a fotonmodell alapján

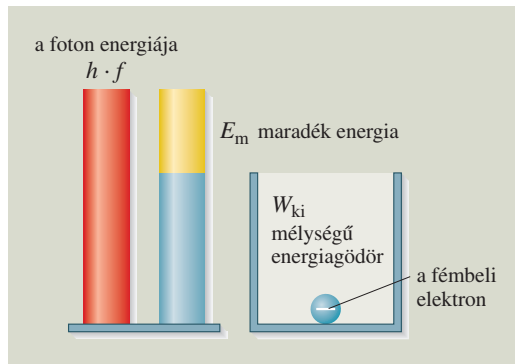
A fény hullámmodellje* és a kísérleti eredmények közötti ellentmondást Albert Einstein oldotta meg 1905-ben. A fotoeffektusra Planck kvantumhipotézisét alkalmazta. Einstein feltételezte, hogy a fény $\varepsilon = h \cdot f$ energiájú kvantumokból, azaz **fotonokból*** áll. A fotoeffektusra a következő energiaegyenletet írta fel:

$$h \cdot f = W_{\text{ki}} + \frac{1}{2} m \cdot v_{\text{max}}^2$$

A **fényelektromos egyenlet*** szerint a fénysebességgel haladó $h \cdot f$ energiájú fotonok teljes energiájukat átadják az elektronoknak. Azok a fotonenergia egy részét W_{ki} kilépési munkára* fordítják, a fennmaradó rész pedig mozgási energia formájában marad meg.

A **fotonmodell alkalmazva a fényelektromos jelenség ellentmondásai megszűnnek**.

- Természetessé válik, hogy ha állandó frekvencia mellett növeljük a megvilágítás erősségét, a több beérkező foton több elektront „lök ki” a fémből. Így nő a maximális áramerősség. A fotonok energiája azonban nem változik meg, így a kilépő elektronok mozgási energiája is ugyanaz marad. Ezért változatlan a zárófeszültség értéke.
- Ugyancsak érthető lesz, hogy a fotoeffektus létrejöttéhez szükség van egy minimális f_h határ-

104.1. A fotoeffektus energiámérlege. Mikor léphet ki a fémből az elektron?

- frekvenciájú fényre. Hiszen csak olyan foton képes kiléptetni a fémből elektront, amelynek energiája nagyobb a kilépési munkánál: $h \cdot f > W_{\text{ki}}$.
- A fotoeffektus pillanatszerűsége pedig azzal magyarázható, hogy az elektronoknak nem kell az elektromágneses mezőből „összegyűjteni” a kilépéshez szükséges energiát, mivel a fotonok azt egy adagban szállítják.

Einstein **fotonhipotézise*** később számos megerősítést nyert, a fotonelmélet a modern fizika egyik fundamentumává vált. Einstein a fényelektromos jelenség értelmezéséért elnyerte az 1921. évi fizikai Nobel-díjat.

M MEGJEGYZÉSEK

1. A fotocellát nemcsak kísérleti célokra alkalmazzák, hanem arra is alkalmas, hogy fény hatására meginduló fotoárammal áramköröket vezéreljenek elektromágneses vagy tranzisztoros relék segítségével. A gyakorlatban gyakran használnak fotocellát biztonsági-védelmi berendezések működtetésénél, ajtók, kapuk „önműködő” nyitására, zárására. Ezeknél a technikai berendezéseknél kihasználjuk a fotoeffektus bekövetkezésének pillanatszerűségét.
2. Félvezetők belsejében is lehet fényvel szabad elektronokat létrehozni (ezt nevezzük *belső fotoeffektusnak*). Mivel ezzel jelentősen meg lehet változtatni a vezetőképességüket, a félvezető eszközök is alkalmazhatók arra, hogy elektromos áramköröket fényjelek segítségével vezéreljünk. Ezen az elven működnek a **fotellenállások** és a **photodiódák**.

G GONDOLKODTATÓ KÉRDÉSEK

1. A fotoeffektusra jellemző alábbi mennyiségek közül melyek függenek csak a megvilágító fény hullámhosszától, melyek csak a fotokatód anyagától, és melyek mindkettőtől: zárófeszültség, kilépési munka, határfrekvencia, foton energiája?

FELADATOK

1. Egy fotocella katódját 10 mW teljesítményű 450 nm hullámhosszúságú lézertfényvel világítjuk meg. A katódból minden ötödik foton vált ki elektront. A kilépési munka 0,42 aJ. Számítsuk ki a fotoáram–feszültség grafikon jellemző paramétereit (zárófeszültség, maximális áramerősség)!

MEGOLDÁS:

a) Először számítsuk ki a lézertfény fotonjainak energiáját:

$$E_f = h \cdot \frac{c}{\lambda} = 6,63 \cdot 10^{-34} \text{ Js} \cdot \frac{3 \cdot 10^8 \frac{\text{m}}{\text{s}}}{4,5 \cdot 10^{-7} \text{ m}} = 4,42 \cdot 10^{-19} \text{ J}.$$

A fotoeffektus egyenletéből a kilépő elektronok maximális mozgási energiáját meghatározhatjuk:

$$\frac{1}{2} m \cdot v_{\text{max}}^2 = E_f - W_{\text{ki}} = 0,22 \cdot 10^{-19} \text{ J}.$$

A zárófeszültség értékét a munkatétel képletéből kapjuk meg:

$$U_z \cdot e = \frac{1}{2} m \cdot v_{\text{max}}^2 \Rightarrow U_z = \frac{\frac{1}{2} m \cdot v_{\text{max}}^2}{e} = \frac{0,22 \cdot 10^{-19} \text{ J}}{1,6 \cdot 10^{-19} \text{ C}} = \mathbf{0,1375 \text{ V}}.$$

- b) A katódra másodpercenként érkező fotonok számát megkapjuk, ha a teljesítményt elosztjuk a fotonok energiájával:

$$n_f = \frac{P}{h \cdot f} = \frac{10^{-2} \text{ W}}{4,42 \cdot 10^{-19} \text{ J}} = 2,26 \cdot 10^{16} \frac{1}{\text{s}}.$$

A másodpercenként kilépő elektronok száma:

$$n_e = \frac{n_f}{5} = 4,52 \cdot 10^{15} \frac{1}{\text{s}}.$$

A maximális áramerősség pedig:

$$I_{\text{max}} = n_e \cdot e = 4,52 \cdot 10^{15} \frac{1}{\text{s}} \cdot 1,6 \cdot 10^{-19} \text{ C} = \mathbf{7,23 \cdot 10^{-4} \text{ A}}.$$

2. Egy félvezető lézerceruza 650 nm hullámhosszú vörös fényt bocsát ki 1 mW teljesítménnyel.
- Mennyi egy kibocsátott fénykvantum energiája?
  - Hány kvantum lép ki a ceruzából másodpercenként?
3. Mekkora lesz az alumíniumból kilépő elektronok maximális mozgási energiája, ha a fémet 250 nm hullámhosszúságú ultraibolya sugarakkal világítjuk meg? A fém kilépési munkája 0,68 aJ.
4. Egy fotocella katódjának megvilágítására 400 nm hullámhosszúságú kék fényt használunk. Ekkor a fotoáramot 0,46 V feszültségű ellentérrel tudjuk megszüntetni. Mekkora a fotokatód anyagának kilépési munkája? Milyen anyagból készülhetett a katód? (Használjuk a függvénytáblázatban található kilépési munkákat megadó táblázatot!)
5. Mekkora az előző feladatban szereplő fotocella katódjának határhullámhossza? Milyen hullámhossztartományban működik a fotocella?
6. Egy cink katódú fotocellát ultraibolya fényvel világítottunk meg. A fotocella zárófeszültsége 1,5 V. Mekkora a fény hullámhossza, ha a cink kilépési munkája 0,7 aJ? Működik-e a fotocella látható fényvel történő megvilágítás esetén?

Megoldások

(A terjedelem csökkentése érdekében a megoldásokat gyakran nem teljes mondatban fogalmaztuk meg, és néhány egyszerű kérdésre nem adtuk meg a választ.)

I. MECHANIKAI REZGÉSEK ÉS HULLÁMOK

1. REZGŐMOZGÁS

1.1. A rezgőmozgás fogalma. A rezgőmozgást jellemző mennyiségek

Gk: 1. a) Igen. b) Nem. c) Nem. d) 1 nap. $1 \frac{1}{\text{nap}}$; 1 év; $1 \frac{1}{\text{év}}$; 2. Nem. Olyan „félparabola”, majd egész parabola,

melynek csúcsa az elejtésnek megfelelő magasságban van. 3. $v = 0$, a maximális. 4. a) Ha a test az egyensúlyi hely felé mozog. b) Mindig. 5. Igen, ha $\omega = \frac{1}{s}$ és $t_1 = n \cdot \frac{T}{8}$, amikor $\sin \varphi_1 = \cos \varphi_1 = \frac{\sqrt{2}}{2}$. 6. Igen, mert A és T vagy f ismeretében felírhatók a harmonikus rezgőmozgást jellemző mennyiségeket (y ; v ; a) megadó függvény.

F: 2. $v_{\max.} = 15,7 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $a_{\max.} = 61,6 \frac{\text{cm}}{\text{s}^2}$; $y_1 = 3,7 \text{ cm}$; $v_1 = 6 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $a_1 = -57,98 \frac{\text{cm}}{\text{s}^2}$; $y_2 = -3,7 \text{ cm}$; $v_2 = 6 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $a_2 = 57,98 \frac{\text{cm}}{\text{s}^2}$; 3. $A = 0,023 \text{ cm}$; $a_{\max.} = \omega^2 \cdot A = 109\,900 \frac{\text{cm}}{\text{s}^2}$; 4. $\omega t = 48,6^\circ$; $v = 3,7 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; $a = 11\,460 \frac{\text{m}}{\text{s}^2}$;

5. a) $v_{\max.} = A\omega = 31,4 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $a_{\max.} = 98,6 \frac{\text{cm}}{\text{s}^2}$; b) $y = 0$, tehát a test az egyensúlyi helyzetben van;

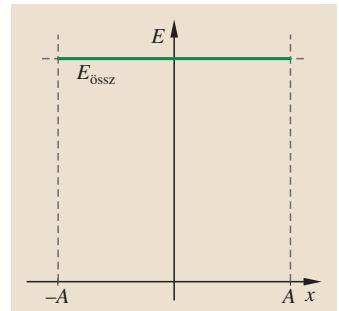
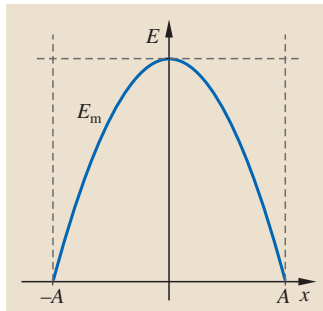
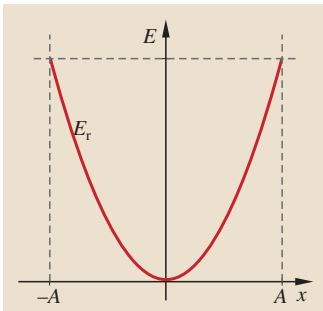
$v = v_{\max.} = -31,4 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $a = 0$; c) $y = 7,07 \text{ cm}$; $v = 22,2 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $a = 69,7 \frac{\text{cm}}{\text{s}^2}$.

1.2. A harmonikus rezgőmozgás dinamikai feltétele. A rezgésidő. Az energiaviszonyok

Gk: 1. A labdára a két ütközés között csak a gravitációs erő hat. Mivel ez állandó, a labda mozgására nem érvényesül a harmonikus rezgőmozgás dinamikai feltétele. 2. A nagyobb tömegű, tehát tehetetlenebb testnek nehezebb változtatni a sebességét. A rezgésidő nagyobb! 3. Az erősebb rugó azonos kitérés esetén nagyobb erőhatást kifejtésére képes, így ugyanazt a testet gyorsabban mozgatja. A rezgésszám nagyobb. 4. A rezgő test a hosszabb utat – mivel a rugó nagyobb megnyúláskor arányosan nagyobb erőhatást fejt ki – a kitéréssel arányosan nagyobb gyorsulással teszi meg. 5. A rezgésidő kétszeres, háromszoros, a rezgésszám fele, harmada lesz az eredetinek. 6. Ha a tömeg nagyobb – azonos feltételek mellett – a rezgésszám kisebb. 7. Két ismert rugóállandójú rugót. A két rugóval jobbra-balra kikötve önmagukat, a megmért rezgésidő alapján kiszámítható a testük tömege. Igen. 8. A rezgésszám az egységnyi idő alatti rezgések számát mutatja meg, de nem azonos azzal, hiszen mértékegysége: $\frac{1}{s}$. A rezgések száma a vizsgált tetszés szerinti hosszúságú időtartam alatti periódusok száma, amely egy mértékegység nélküli számmal adható meg.

9. $D_1 = D_2 = 2D$; $D_{1;2} = 2D_1 = 4D$; $T_1 = T \cdot \sqrt{2}$; $f_1 = \frac{f}{\sqrt{2}}$; $T_{1;2} = \frac{T}{2}$; $f_{1;2} = 2f$.

10.

A rugalmas és a mozgási energia az $x = \frac{A}{\sqrt{2}} \approx 0,71A$ helyen lesz egyenlő.

F: **1.** $T = 0,31 \text{ s}; f = 3,2 \frac{1}{\text{s}}; \omega = 20 \frac{1}{\text{s}}$; **2.** $M = 71,3 \text{ kg}$; Igen. Kettő, de ha két ilyen rugóval kötik ki az űrhajóst, akkor nem 7,5 s lesz a rezgésidő. **3.** $D = 197 \frac{\text{N}}{\text{m}}$; $v_{\text{max.}} = 0,25 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; $a_{\text{max.}} = 0,79 \frac{\text{m}}{\text{s}^2}$; $F_{\text{r,max.}} = 15,8 \text{ N}$; **4.** $T = 0,628 \text{ s}$; **5.** $E = 0,025 \text{ J}$; **6.** $W = E_{\text{r,max.}} = \frac{1}{2} D \cdot A^2 = 0,06 \text{ J}$; **7.** $E_{\text{r}} = E_{\text{h}}$; $h = 12,2 \text{ m}$. **8.** Harmonikus rezgőmozgást. $v_{\text{max.}} = 2 \frac{\text{m}}{\text{s}}$;
 $\frac{1}{2} m \cdot v^2 = \frac{1}{2} D \cdot A^2$ -ből $A = 6,3 \text{ cm}$.

1.3. A fonálinga

Gk: **1.** Így a mérés során (pl. az óra indításánál és megállításánál) elkövetett hiba 10 részre oszlik. **2.** A lengésidő – változatlan feltételek mellett – állandó. **3.** Süllyeszteni, mert a hosszabb inga lengésideje nagyobb. **4.** Kétsík, ha az inga hossza a hőtágulás miatt nő. **5.** A nagyobb tömegű testnek nagyobb a tehetetlensége, de azzal arányosan nagyobb nehézségi erőhatás éri. **6.** Lásd 1.2. Gk. 9.-re adott választ. **7.** A rúdon mozgatható nehezebbel változtatható az „inga hossza”. **8.** A nehézségi erő hatására mozgó ingával nem, ott súlytalansági állapot van. „Rugós ingaórával” igen, mert a rugalmas erő létezése nem függ a gravitációs hatástól.

F: **1.** $T = 1,27 \text{ s}$; **2.** $l = 6,22 \text{ m}$; **3.** $0,995 \text{ m}$; **4.** $0,166 \text{ m}$; **5.** $g = 39,44 \frac{\text{m}}{\text{s}^2}$. Nem lehet.

1.4 A rezgést befolyásoló külső hatások és következményeik

Gk: **1.** a) csillapított, a közegellenállás és a rugó korpuszkuláinak mozgatása; b) csillapítatlan, a mozgó vonó tapadás közben pótolja a veszteségeket; c) azonos az első esettel; d) csillapítatlan, lásd a 27. oldalon az Olvasmányban. **2.** Lásd 28.2. ábrát. **3.** Az egyenletes forgás érdekében. **4.** A forgórész aszimmetria miatti ütőszáma ne legyen egyenlő a forgórész f_0 sajátrezgésszámával. **6.** Kicsi a veszteség, így kevesebb lökésre éri el a kritikus állapotot a test. **7.** Rugalmas alakváltozással „átveszi” a lökéseket, és így az autó egésze nem kap ütőszertű lökéseket. A rugó a kerekeket mindig az úthoz nyomva tartja.

2. MECHANIKAI HULLÁMOK

2.1. A hullám fogalma

Gk: **2.** A rugalmatlan közegben nem hozható létre rugalmas feszültség. **3.** A gázok térfogata könnyen megváltoztatható. Az kicsi erő, amellyel ilyenkor a rugalmas feszültség létrejött, csak viszonylag lassú változást hoz létre. **4.** Rezgőmozgást. **5.** A rugalmas kötélen, ha az laza, kisebb erővel hozható létre rugalmas feszültség, és ez lassúbb változást hoz létre. **6.** A homok miatt nagyobb a gumicső tehetetlensége, de a cső megfeszítettsége miatt fellépő erőhatás ugyanakkora. **7.** Az ütés miatt a pálcán longitudinális hullám keletkezik, így a – sűrűsödés és ritkulás miatt – a pálcá másik vége a hossz irányában mozog, ütögeti az elé helyezett golyócskát. **8.** Rezgésnél a kitérés-idő ($y-t$) függvényt jellemzi a szinuszgörbe, a hullámnál pedig a távolság-kitérés ($y-x$). **9.** A kitérés T időnként ismétlődik. A második választ lásd a Megjegyzések 5. pontjában. **10.** λ és T .

F: **1.** $c = 340 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; $T = 0,01 \text{ s}$; **2.** $T = 0,0015 \text{ s}; f = 667 \frac{1}{\text{s}}$; λ és c . **3.** $\lambda = 5 \text{ m}$; **4.** $c = 3 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; **5.** $\lambda = 15 \text{ m}$; **6.** $c_1 = 400 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; $c_2 = 600 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; $D_1 < D_2$.

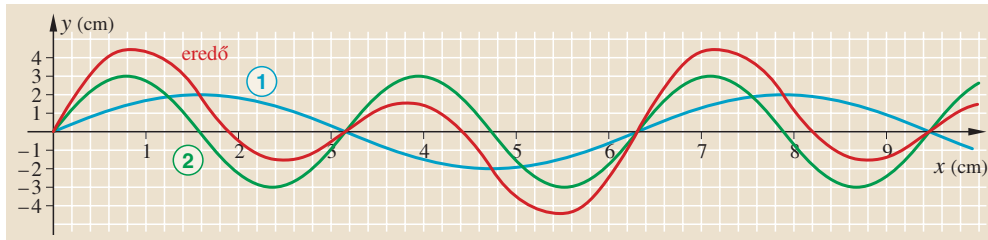
2.2. Hullámok viselkedése új közeg határán

Gk: **1.** Minden jellemzője (T ; λ ; f) változatlan. A sugár és a beesési merőleges által meghatározott síkban marad úgy, hogy $\alpha = \alpha'$. **2.** A visszaverődés törvényének megfelelően párhuzamosan. Egyenetlen felületről diffrúzió módon. **3.** Széttartóan. Egyenetlen felületről diffrúzió módon. **4.** $\alpha = \alpha' = 0$; $\beta = 0$; **5.** Visszaverődésnél változatlan jellemzőkkel. Törésnél f és T változatlan, de λ és c változik.

F: **1.** $n_{2,1} = 0,228$; $n_{1,2} = 4,38$; **2.** $c_1 = 8 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $c_2 = 5,6 \frac{\text{cm}}{\text{s}}$; $\beta = 29,66^\circ$. **3.** $\alpha_{\text{h}} = 44,3^\circ$.

2.3. Hullámok találkozása. Interferencia

F: 2.

3. Az előző ábra alapján készítse el a rajzot. 4. A harmadik zsineg nyugalomban marad, mert a két hullám ellentétes fázisban érkezik C pontba. A harmadik zsinegen maximális amplitúdóval fut végig az eredő hullám, mert a két hullám azonos fázisban érkezik a C pontba.

2.5. A hanghullámok és jellemzőik

Gk. 1. Nem, mert az oda-vissza távolság együttesen nincs legalább 34 m. 2. 17 m – 0,021 m. 3. A hullámhossz és az akadályok méretarányának különbségével. 5. $c = 342 \frac{\text{m}}{\text{s}}$; 6. Az ott lakókat így védik a káros hanghatásoktól. 7. Rugalmatlan, ami „elnyeli” a hangot. 8. Jó hangelnyelők. 9. Mert időben eltolódva hallják az ütemet diktáló hangot. 10. Ha a kréta hol megakad, hol megcsúszik, akkor rezgésbe jön és hangforrássá válik. 11. Mert rezgésbe jön. 12. Különböző a hangszálak és a különböző rezgésszámú hangokat rezonanciával felerősítő testrészüik (mellkasi, garati üregek, rezonáló csontok stb.). 13. Hangvisszaverődéssel. 14. Igen. A megfigyelő és a hangforrás közötti távolság csökkenésekor a hangforrás felől fújó szél esetében magasabb lesz a hang stb.

II. ELEKTROMÁGNESES HULLÁMOK, HULLÁMOPTIKA

1. ELEKTROMÁGNESES HULLÁMOK

1.1. Elektromágneses rezgések előállítás

Gk: 1. a) A frekvencia csökken, mivel a tekercs induktivitása nagyobb lesz. b) A frekvencia értéke negyedére csökken. c) A frekvencia értéke $\sqrt{2}$ -szeresére nő. d) A frekvencia értéke nem változik.

F: 1. $f = 2322 \text{ Hz}$, $T = 0,43 \text{ ms}$; 2. a) 21,6 H; b) 0,28 H; 3. a) $E_{C_{\max}} = 720 \text{ nJ}$; b) $E_{L_{\max}} = 720 \text{ nJ}$;

$$c) U = 12 \text{ V} \cdot \cos\left(22360 \frac{1}{\text{s}} \cdot t\right), I = 2,68 \text{ mA} \cdot \sin\left(2230 \frac{1}{\text{s}} \cdot t\right).$$

1.2. Elektromágneses hullámok keltése és vizsgálata

Gk: 1. Lehet, tekercs ferritmagnájának eltolásával. 2. a) A homorú felület fókuszába helyezett sugárforrásból kiinduló sugarakat a felület párhuzamos nyalábra veri vissza. b) A párhuzamos nyalábban érkező hullámokat a parabolaantenna homorú felülete a fókuszpontba helyezett hullámérzékelőre irányítja. 3. Nem, mert az ablaküveg az UV sugarakat elnyeli. 4. Az ultraibolya sugárzás elleni védelem miatt.

F: 1. $t = 2,56 \text{ s}$; 2. 0,33 m, mikrohullámú tartomány. 3. 6000 km (kb. a Föld sugarának nagysága). 4. $f = 750 \text{ kHz}$; $\lambda = 400 \text{ nm}$; 5. a) $\lambda = 555 \text{ m}$, középhullámsáv; b) $C = 868 \text{ pF}$.

2. OPTIKA

2.1. A fényhullámok terjedése vákuumban és anyagi közegekben

Gk: 1. A pénzérméről kiinduló fényugarak az érme fölötti vízrétegből kilépve a törés következtében a függőlegessel nagyobb szöget zárnak be, így alkalmas helyről nézve láthatóvá válik az edénybe helyezett tárgy. 2. Az üres kémcsőben lévő levegő–üveg–víz határfelületeken teljes visszaverődés jön létre, emiatt nem láthatunk a cső belsejébe. Ha vízzel töltjük meg a kémcsövet, akkor megszűnik a jelenség, beláthatunk a csőbe. 3. A csillagok pislogását a légkör sűrűségváltozása okozza: a csillagokról a légkörön keresztül a szemünkbe jutó fény törése időben és helyben egy kicsit változik, emiatt a csillag látszólagos helye kismértékben vibrál. 4. Az etil-alkohol és a benzol mechanikai sűrűsége a vízénél kisebb, a törésmutatójuk azonban nagyobb a víz törésmutatójánál.

F: 2. $32,1^\circ$. **3.** $84,7^\circ$. **4.** 60° . **5.** $4,1$ cm. **6. a)** Az edényben lévő víz felszíne megfelelő szögből nézve – a teljes visszaverődés miatt – tökéletes tükörként viselkedik, amely a gyertya látszólagos képét állítja elő a víz felszíne fölött. **b)** A délibábnál a talaj feletti forró, ritka levegő felső határa lesz a tökéletes tükör, melyben visszatükröződnek a környezet tárgyai. **c)** A forró levegőhatár „tükrében” az égbolt képét látjuk az úttesten vízként csillogni. **7.** $\beta = 48,6^\circ$. **8.** $\alpha = \beta = 44,43^\circ$, $\delta = 28,86^\circ$.

2.2. Egyszerű optikai eszközök: tükrök és lencsék

Gk: 1. Mindig az erősebb megvilágítású oldalról nézve válik láthatóvá a tükörkép. Így nappal kívülről, este pedig belülről nézve láthatjuk magunkat az ablaküvegben. **2.** Igen, mert a fény útja megfordítható. **3.** Mert a tükrökkel, lencsékkel a fókuszpontba összegyűjtött párhuzamos napsugarak az oda helyezett gyúlékony anyagot lángra lobbanthatják.

F: 1. A fényképezőgép lencséje valódi, fordított állású, kicsinyített; az egyszerű nagyító pedig látszólagos, egyenes állású, nagyított képet alkot. (A szerkesztést nevezetes sugármenetekkel lehet elvégezni.) **2.** Domború tükör, amely mindig látszólagos, kicsinyített, egyenes állású képet alkot.

2.3. Optikai eszközök leképezési törvénye

Gk: 1. A képalkotás ugyanúgy létrejönne, csak a kép fénysebényebb lenne. **2.** Nem. A kép kevésbé lesz megvilágított.

F: 2. $k = -16,7$ cm, $N = -1,67$. **3.** $t = 40,2$ m, $T = 4$. **4.** $k = 5,13$ cm. **5.** $t = 3,75$ cm.

2.5. Fényhullámok interferenciája, elhajlása

F: 2. Az első erősítési fénypontok távolsága $104,9$ cm. **3.** A rácson 250 karcolat található cm-enként. **4.** A por-szemecskéken a fehér fény – hullámhossztól függő mértékben – elhajlik, ez eredményezi a színes interferenciagyűrűk látványát.

2.6. A fény mint transzverzális hullám

Gk: 1. Reggel és délután, mivel ekkor a napfény beesési szöge jobban megközelíti az 53° -os polarizációs szöveget. **2.** Polárszűrő alkalmazásával. **3.** A polaroid napszemüveg anyaga polárszűrőt tartalmaz, amely a tükröző felületekről érkező poláros fény kiszűrésével csökkenti azok zavaró csillogását.

2.7. Színfelbontás, színképek

Gk: 1. Ha a tárgy színe homogén, akkor különböző – saját színétől eltérő – színű fényvel megvilágítva az feketének látszik. Összetett szín esetén, csak a kiegészítő színű fényben fekete a tárgy. **2.** Hasonlóan, mint a színes tárgyaknál, csak most a megvilágítás helyett átvilágítani kell a színes üveget.

F: 2. $n_{\text{ibolya}} = 1,37$.

III. MODERN FIZIKA

1. A MODERN FIZIKA SZÜLETÉSE

1.1. Bevezetés

Gk: 1. A testek tömegnövekedése miatt van szükség egyre nagyobb erőre. **2.** A kék színű csillag felszínének hőmérséklete magasabb.

F: 1. Pl. egy 60 kg tömegű ember nyugalmi energiája $5,4 \cdot 10^{18}$ J. (Magyarország évi villamosenergia-fogyasztása kb. $1,4 \cdot 10^{17}$ J.) **2.** A mikrohullámú sütőnél $\varepsilon = 1,6 \cdot 10^{-24}$ J, a rezgő molekulánál pedig $\varepsilon = 6,63 \cdot 10^{-20}$ J.

1.2. A fényelektromos jelenség

Gk: 1. Csak a katód anyagi minőségétől függ a kilépési munka és a határfrekvencia értéke. A foton energiája pedig csak a fény frekvenciájától függ. A zárófeszültség a fény frekvenciájától és a katód anyagától egyaránt függ.

F: 2. a) $3,06 \cdot 10^{-19}$ J; b) $3,06 \cdot 10^{15} \frac{1}{s}$; **3.** $1,15 \cdot 10^{-19}$ J; **4.** $0,42$ aJ (a katód lítium v. bárium); **5.** Határhullám-

hossz: 472 nm. A fotocella ennél rövidebb hullámhosszú tartományban működik ($\lambda < 472 \text{ nm}$). **6.** 211 nm. A határhullámhossz 284 nm, tehát a fotocella a látható tartományban nem működik.

1.3. A foton részecske tulajdonságai

Gk: 1. Mert a foton tömege a frekvenciától függően változó. (Másképp minden foton nyugalmi tömege zérus.) **3.** Az euklideszi geometria szerint nem, mert a fény a gravitációs kölcsönhatás során elgörbül. (Görbült tér időben viszont a fény útja jelöli ki az „egyeneseket”).

F: 2. A látható fotonok lendülete: $0,8 \cdot 10^{-27} \frac{\text{kg} \cdot \text{m}}{\text{s}} < I < 1,6 \cdot 10^{-27} \frac{\text{kg} \cdot \text{m}}{\text{s}}$. **3.** $v = 1000 \frac{\text{m}}{\text{s}}$. **4.** $E_f = 0,082 \text{ pJ}$.
 $\lambda = 2,42 \text{ pm}$. **5.** $\Delta m = 2,53 \cdot 10^{11} \frac{\text{kg}}{\text{min}}$.

1.4. Az elektron hullámtermészete

Gk: 1. A mikron nagyságú rácsállandóhoz ugyanekkora hullámhosszúságú de Broglie-hullámok kellene. Az ehhez tartozó elektronsebességek viszont túl kicsik ahhoz, hogy ennek megfelelő sebességű rendezett elektronnyalábot állítsunk elő. (A rendezetlen hőmozgás elnyomja a rendezett mozgást.) **2.** Nem. Mivel látásérzetet csak a fotonok keltenek.

F: 2. $3,9 \cdot 10^{-12} \text{ m}$.

2. AZ ATOMMODELLEK

2.1. Emlékeztető

F: 1. $L \approx 15$ milliárd km (100 Nap-Föld távolság). **2.** $A \approx 950$ ezer $\text{m}^2 \approx 1 \text{ km}^2$ **3.** Kb. mólnyi mennyiségű homokszemet tartalmaz a Szahara 10 m vastag homokrétege.

2.2. Klasszikus atommodellek

Gk: 1. A Thomson-modell szerint az alfa-részek mindegyikének kis eltéréssel kellene áthatolnia az aranylemezen. **2.** Az aranylemeznél, mivel az aranyatommagok – a nagyobb elektromos töltésük miatt – az alfa-részeket jobban taszítják, mint az ezüstatommagok.

F: 2. Kb. 6 cm vastagságú aranylemez szórja vissza teljesen az alfa-részeket.

2.3. Az atomok vonalas színképe. Bohr atommodellje

Gk: 1. Mert a színképvonalak hullámhosszai csak a gázatomok energiaszintjeitől függenek. **2.** Az atomok az energiaszintjeiknek megfelelő frekvenciájú fotonokat elnyelnek, később ugyanilyen energiájúakat ki is bocsátanak. **3.** A nagy sugarú pályákon elektronok tartósan nem lehetnek: az atom vagy ionizálódik, vagy pedig rövid idő alatt visszakerül alapállapotba.

F: 1. $E_f = 1,635 \text{ aJ}$. $\lambda = 121 \text{ nm}$ (UV tartomány). **3.** A hidrogénatom elektronja az ötödik, negyedik, harmadik gerjesztett állapotokból a második gerjesztett állapotba megy át ($n \rightarrow 2$, ahol $n = 6, 5, 4$). **4.** Nem, mivel a gerjesztéséhez legalább 1,635 aJ energia szükséges, a látható fény fotonjainak energiája pedig ennél kisebb.

2.4. Az atomok hullámmodellje

Gk: 1. Mert egyre több atom gerjesztődik, majd foton kibocsátva visszakerül alapállapotba. **2.** A fénycsövekben a felgyorsított elektronok ionizálják a semleges gázatomokat, amelyek rekombináció során fénykvantumokat bocsátanak ki. **3.** Mivel bezárt makroszkopikus golyó hullámhossza mérhető sebességeknél rendkívül kicsi (gerjesztettségi fok $(n - 1)$ rendkívül nagy). **4.** A szakaszra bezárt elektron energiaszintjei n kvantumszám növekedésével egyre távolabb lesznek egymástól (az energia n -nel arányos), a hidrogénatomnál az energiaszintek sűrűsödnek (az energiaszintek $1/n$ -nel arányosak, és negatív értékűek.) **5.** Az atomok hosszabb ideig maradnak a gerjesztett követően gerjesztett állapotban.

F: 1. 0,06 aJ, 0,24 aJ, 0,54 aJ. **2.** $\lambda = 1066 \text{ nm}$ (infravörös tartomány). **3.** $L = 0,6 \text{ nm}$. **4.** $\lambda = 121 \text{ nm}$.